

PKN

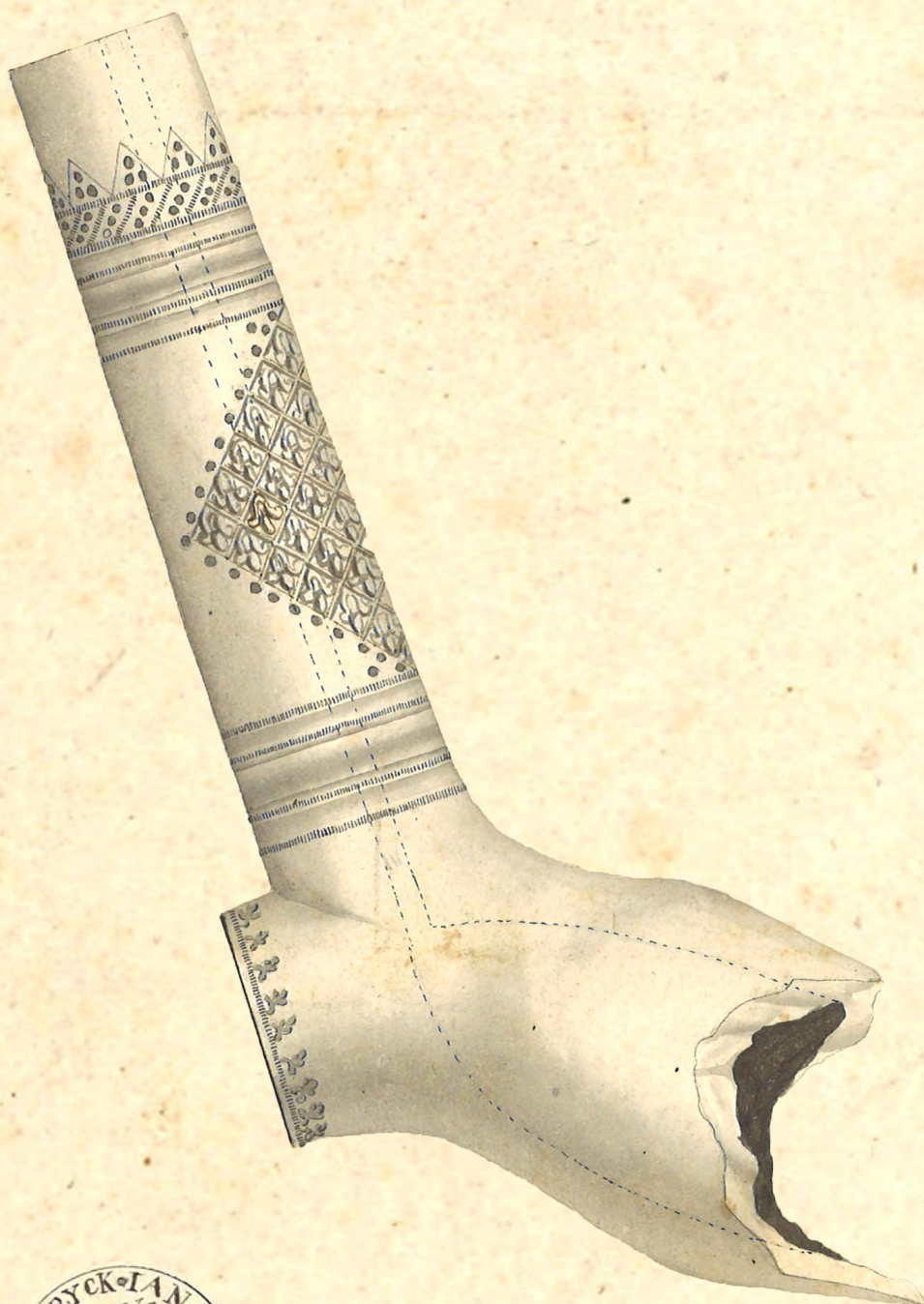
Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie:
Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

*Afteekening naar de natuurlijke grootte van eenen
Hieenen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1821 in de
Alkmaarder Vaart of Regende Perceel van de Grootte
Kanaalwerken, op de diepte van 13 Voet onder A.-*

JAARBOEK 2019

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Tekening van de presentatiepijp gevonden in de Alkmaarder Vaart in 1821.
Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167.

Achterzijde omslag: Pijp met een omgekeerd afgebeelde man met baard in een lange jas. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water Bert van der Lingen	9
Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven Bert van der Lingen	19
Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 Jos Bazelmans en Michiel Purmer	23
Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg Bert van der Lingen	37
Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw Bert van der Lingen en Ruud Stam	49
Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden Ruud Stam	55
Les Fleurs animees, een pijp met een verhaal Arthur van Esveld	61
Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels Arthur van Esveld	67
Kleipijpen van Jacobs Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen Bert van der Lingen	77
Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen, zijn invoerbeperingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met een portret Ruud Stam	87
Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt Jan van Oostveen en Ruud Stam	93
Weckmänner Ruud Stam	101
Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' Ruud Stam	119
De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde Bert van der Lingen	125
Botters en afwerksetjes van tremsters Bert van der Lingen	131
Een uit vroom hout gesneden tabakspot Ruud Stam	141
English summaries	145

Voorwoord

Dank zij de inzet van enthousiaste vrijwilligers, donateurs en auteurs kan ook dit jaar weer een fraai full colour jaarboek verschijnen met bijzondere en opvallende Nederlandse bodemvondsten. Speciale dank gaat ook uit naar diverse privé personen en musea die materiaal beschikbaar hebben gesteld voor onderzoek en publicatie. Naast bodemvondsten hebben we dit jaar ook weer diverse artikelen over de pijpenindustrie in de ons omringende landen en historische voorwerpen die te maken hebben met de fabricage en het gebruik van pijp en tabak.

Het jaarboek begint met vondsten uit Nederlandse bodem, waaronder een tweetal **bijzondere presentatiepijpen**. De eerste komt uit de vroege 17e eeuw en de tweede is een uniek exemplaar uit 1661, die teruggevonden is in het Rijksmuseum en nu gepresenteerd wordt met een 19e eeuwse tekening van deze pijp. Verder worden de **kleipijpen van het militaire Camp d'Utrecht (Austerlitz)** besproken en vergeleken met het eerder in ons jaarboek verschenen materiaal van het Kamp bij Oirschot. Twee oude vondstgroepen van **kleipijpen uit Middelburg** geven enig inzicht in de daar gebruikte kleipijpen en hun herkomst.

Complete kleipijpen komen eveneens aan bod, waaronder een **unieke sigarenpijp** uit de tweede helft van de 18e eeuw met symbolen van de vrijmetselarij en een groep **bijzondere kleipijpen** met een mogelijk Franse, Belgische of Nederlandse afkomst. Ook uit Frankrijk komt de fraai versierde **Gambierpijp 'Les Fleurs animées'** en een groep **kleipijpen met vonkenvangers en deksels**.

In Duitsland zijn bij kasteel Königs Wusterhausen van **koning Frederik Willem I van Pruisen**, 18e eeuwse pijpen van **Jacob Arijsz. Danens** uit Gouda gevonden. Ook het bekende **Tabakscollege** van de koning komt in dit artikel aan bod. Zijn zoon **Frederik II van Pruisen** had grote invloed op de export van Goudse pijpen. Door **invoerbepalingen op Hollandse pijpen** steunde en beschermde hij de eigen pijpenfabrieken.

Aan het eind van de 19e eeuw worden in Duitsland bij **Bordollo** gietpijpen **met spreuken** voor de Nederlandse markt gemaakt en mogelijk verschijnen in Duitsland dan ook de **Weckmänner**, koeken met kleipijpen die tussen Sint Maarten en Sint Nicolaas worden verkocht.

Voor het eerst wordt ook de fraai beschilderde **kist van het Goudse pijpenmakersgilde** in Museum Gouda in detail getoond en verder wordt nog een bijzondere collectie bidders en **afwerksetjes van tremsters** uit de Goedewaagen fabriek afgebeeld en besproken. Als laatste komen tabacologische voorwerpen aan bod in een tweede aanvulling op **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw en een bijdrage over een **tabakspot** gemaakt van het hout van een afgebroken preekstoel uit de 17e eeuw.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2019 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Van Almaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water

Bert van der Lingen

Inleiding

In 1983 verscheen een artikel over een archeologische tekening in het huidige Museum Gouda.¹ Op deze tekening (afb. 1) is een groot formaat pijp uit de zeventiende

eeuw afgebeeld die in 1821 in de Alkmaarder vaart is gevonden. De verblijfplaats van de afgebeelde pijp was tot op heden onbekend maar onlangs is hij in de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam opnieuw boven water gekomen. De uitzonderlijke pijp bevindt zich daar sinds 1875. Daarvoor lag de pijp mogelijk in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Voor het eerst kunnen tekening en pijp na lange tijd weer samen gepresenteerd worden. Hieruit blijkt dat op de tekening, die de pijp op ware grootte laat zien, de meeste details redelijk goed zijn weergegeven. Uit een paar kleine details blijkt dat de pijp minder gedetailleerd is weergegeven dan oorspronkelijk werd gedacht. Het met een mes afgevlakte steeleinde waar oorspronkelijk een verdikte band was aangebracht is niet zichtbaar gemaakt, er mist op de tekening een eikeltje op de hiel en enkele (deels) op de hiel zichtbare letters zijn op de tekening niet overgenomen.

Afb. 1. Tekening presentatiepijp, 1821. (Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167).

Afb. 2. Detail kaart Noord-Hollands Kanaal met linksboven het Alkmaarder meer, 1825. (Collectie Noord-Hollands Archief, Provinciale Atlas, Kaarten en kaartboeken, Inv.nr. NL-HlmNHA_560_001714_XL).

De tekening

Bovenaan de tekening is te lezen waar de pijp is gevonden: 'Afteekening naar de natuurlijke grootte van eenen steenen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1821 in de Alkmaarder Vaart of Negende Perceel van de groote kanaalwerken, op de diepte van 13 voet onder AP.'

In 1819 begonnen duizenden arbeiders met de aanleg van het 'Groot Noordhollandsch Kanaal' ofwel het Noord-Hollands kanaal. Handmatig werden sleuven van twee meter diep gegraven, die met water werden gevuld en uitgebaggerd tot de gewenste diepte van het kanaal. Dit project duurde vijf jaar.

Volgens het opschrift was de pijp gevonden op het negende perceel vanaf Amsterdam. Het vijfde en zesde perceel lagen in Westgraftdijk. Het negende, tiende en elfde perceel lagen in de 'omtrek van Alkmaar'.² Het negende perceel begon waarschijnlijk aan de noordkant van het Alkmaardermeer bij het Akersloter Veer (afb. 2). Daar was nauwelijks bewoning en mogelijk is de pijp indertijd met stadsafval meegekomen dat als bemesting op de landerijen werd gestort. In deze omgeving zal vooral stadsafval uit Amsterdam en Alkmaar zijn gestort.

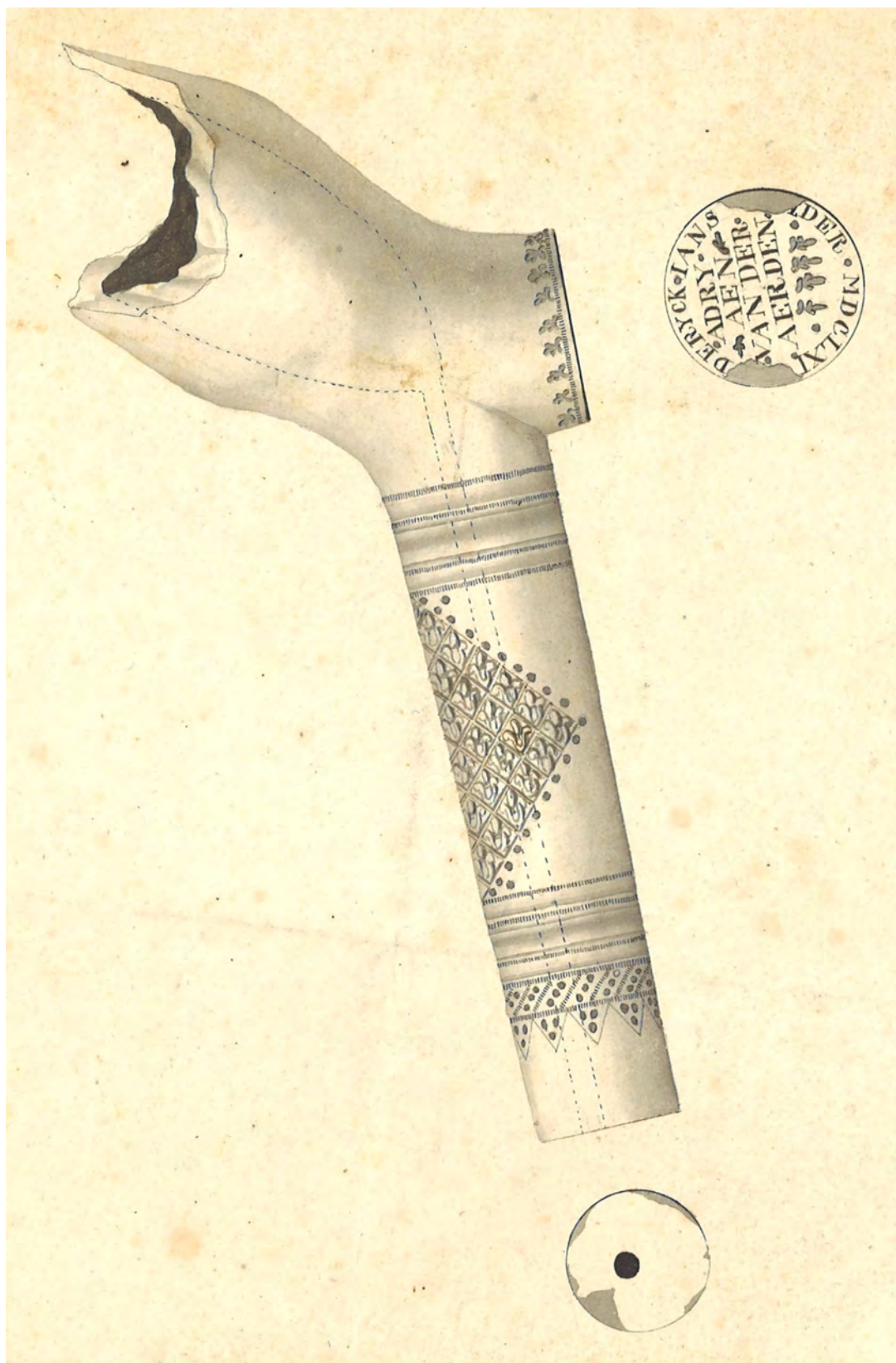
Het is niet bekend wanneer de tekening werd vervaardigd. Ook de kunstenaar en de opdrachtgever zijn onbekend. Dat er een tekening van deze pijp werd gemaakt doet vermoeden dat die indertijd, en geheel terecht, als een bijzonderheid werd beschouwd. Wel weten we iets over de latere eigenaren en verblijfplaatsen van de tekening.

Jan Ernst Henrik Hooft van Iddekinge

Voor 1883 bevond de tekening zich in de collectie Jan Ernst Henrik Hooft van Iddekinge (Maastricht 2 juli 1842 / 's Gravenhage 21 december 1881). In maart 1883, ruim een jaar na zijn overlijden, werd de tekening door het Provinciaal Museum van Drenthe gekocht op een veiling van Nyhoff in 's Gravenhage.

In 1845 is de familie Hooft van Iddekinge naar Zuidbroek verhuisd. Jan Ernst Henrik ging naar het Gymnasium in Groningen en vertoonde bijzondere interesse in de oudheidkundige wetenschap en specialiseerde zich in de munt- en penningkunde. Hij was geïnteresseerd in de algemene geschiedenis van het muntwezen maar toonde op dit gebied vooral interesse in die van de Frankische periode en die van Groningen en Friesland. In 1871 werd hij aangesteld tot directeur van het Munt- en Penningkabinet van de Leidse Hogeschool. Zijn numismatische kennis gebruikte hij ook om de sociaaleconomische geschiedenis van zijn vakgebied te onderzoeken. Hij was onder meer lid van de Leidse Maatschappij van Letterkunde en van het Koninklijk Belgisch Genootschap voor Numismatiek.³ Hooft had een grote verzameling Merovingische munten en was altijd op zoek naar bijzondere exemplaren voor zijn verzameling. Ook verzamelde hij oude boeken, waarbij die over de historie van Groningen favoriet waren. In 1865/1866 werd hij bestuurder van het Museum van Oudheden van Drenthe, het huidige Drents Museum.

Twee jaar na zijn overlijden werd in Amsterdam een grote veiling gehouden van munten en penningen uit zijn collectie.⁴ De tekening werd, mogelijk met andere

Afb. 3. De presentatiepijp op ware grootte (Collectie Museum Gouda, inventarisnummer 52.167).

Afb. 4. De presentatiepijp met een standaard formaat pijp met een hoogte van 3,9 cm.

voorwerpen uit zijn collectie in 's-Gravenhage, geveild bij Nyhoff. Het zal geen toeval zijn dat het Provinciaal Museum van Drenthe de tekening van de pijp kocht. Hooft van Iddekinge zat in de Commissie van Bestuur van dit museum. In de museumcollectie bevonden zich meerdere voorwerpen die van hem afkomstig waren. Ruim een halve eeuw later ontdekte G. C. Helbers, voormalig directeur van de Goudse Musea, de tekening in het museum in Drenthe en in 1955 schonk dit museum de tekening aan het huidige Museum Gouda.⁵

Een presentatiepijp van formaat

De pijp, die op de tekening op ware grootte is afgebeeld (afb. 3) is van een enorm formaat dat maar zelden voorkomt.⁶ De totale lengte bedraagt ruim 19 cm en de steellengte 11,2 cm. De steel heeft een diameter van 2,7 cm direct achter de hiel en 2,4 cm aan het einde. De diameter van de hiel bedraagt 3,2 cm en dat is ongeveer vier keer groter dan die van een standaard formaat pijp uit deze periode. De afmeting van de hiel is buiten proporties aangezien de tabaksketel een hoogte heeft van

Afb. 5a-b. De boven- en onderkant van de presentatiepijp.

Afb. 6a-c. De 48 gestempelde ruiten met lelies en ingedrukte putjes overlangs aan de bovenzijde van de steel.

circa 9,5 cm en daarmee circa tweeëneenhalf keer hoger is dan een standaard pijp (afb. 4).⁷

Steeldecoraties

Rond de steel zijn twee ringen met ingesneden banden en raderingen aangebracht met daartussen aan de bovenzijde 48 gestempelde ruiten met lelies, een populaire decoratie op pijpen uit de zeventiende eeuw.

Aan de bovenzijde van de steel zijn in lengterichting twee rijen van ieder zes ingedrukte putjes aangebracht, waartussen een enkele rij van zes gestempelde ruiten met lelies. Daarnaast zijn in een driehoekvorm aan weerszijden van de steel 21 ruiten met lelies binnen ingedrukte putjes gestempeld (afb. 6a-c). Door de scheiding met ingedrukte putjes wijkt de versiering van deze pijp iets af van de bekende steeldecoraties. Achter de raderingen aan het steeleind is een band met groepjes van telkens drie diagonaal ingedrukte putjes afgewisseld met gestempelde raderingen. Deze decoratie wordt afgesloten door groepjes van drie ingedrukte putjes binnen vaag ingekaste driehoekjes (afb. 7a-c). Het steeleind is glad en over een lengte van 1,3 cm met een mes of ander gereedschap afgevlakt. Dit belangrijke detail was op de tekening niet weergegeven, waarschijnlijk omdat men

niet wist hoe de pijp er oorspronkelijk heeft uitgezien. Een dergelijke afvlakking zien we ook bij een presentatiepijp in het Amsterdam Pipe Museum.

Steeleinde en de verdwenen verdikte band

De presentatiepijp is met de hand gemodelleerd en in twee delen gemaakt. Het laatste stuk steel mist. De ‘steelbreuk’ is afgevlakt toen de klei nog niet gebakken was (afb. 8). Dit lijkt te betekenen dat de pijp opzettelijk in twee delen is gemaakt. Aan het eind van de huidige steel, op 11-12 centimeter achter de hiel bevond zich een verdikking. Die was aangebracht op het onversierde gedeelte (afb. 7a-c) dat met een mes was bijgewerkt op en achter de ingesneden driehoekjes.

De vaag ingekerfde driehoekjes aan het steeleinde zijn ontstaan bij het wegsnijden van driehoekvormige delen van de verdikte kleiring. Dit moet tijdens het productieproces gedaan zijn omdat de ingekerfde lijntjes in de nog deels vochtige klei zijn gesneden. We zien dit ook bij een in Reeuwijk gevonden steelfragment waar de originele verdikking nog gedeeltelijk aanwezig is en goed zichtbaar wordt hoe de verdikte ring was aangebracht en de driehoekjes of zigzagpatroon zijn ingesneden (afb. 9c).

Afb. 7a-c. Het steeleinde van de presentatiepijp met ingekerfde driehoekjes (afb. 7c) gevuld met drie ingedrukte putjes.

Met de verdikking werden de twee stelen aan elkaar vastgemaakt. Bij het in Reeuwijk gevonden steelfragment is de verdikking gedeeltelijk afgebrokkeld waardoor te zien is dat de pijpensteel uit één geheel bestaat maar is ingesnoerd (afb. 9b). Het lijkt of ook deze pijp uit twee delen bestond die aan elkaar zijn vastgemaakt met een verdikking. Dit steelfragment heeft een diameter van 3,5 cm aan de kant waar de tabaksketel heeft

vastgezet en 4 cm op de verdikte ring (afb. 9a).

Interessant in dit opzicht is ook een in Haarlem gevonden presentatiepijp uit de periode 1635-1650. Deze pijp bestaat ook uit twee delen die met een verdikking aan elkaar zijn vastgemaakt. Op vijf cm achter de hiel bevindt zich de ‘steelbreuk’ die net als de pijp in het Rijksmuseum afgevlakt is.⁸ Dit lijkt te betekenen dat dergelijke pijpen, om nog onbekende redenen, vaker in twee delen werden gemaakt. Standaard pijpen met een verdikking op de steel, die veelal voorzien zijn van een radering, worden beschouwd als steelreparaties, maar dat lijkt bij de presentatiepijpen niet het geval.

Het ‘hielmerk’ en de versiering op de ketel

De pijpen met standaard formaat tabaksketels van de betere kwaliteit werden met een agaaststeen gepolijst om het product een fraai glanzend uiterlijk te geven. Bij de allerbeste kwaliteit werd behalve de ketel ook de steel gepolijst. Dit is ook bij de presentatiepijp gedaan en die behoorde daarmee tot de best verkrijgbare producten. Dergelijke pijpen waren altijd van een hielmerk voorzien. In tegenstelling tot de fijne strepen op de pijpen van standaard formaat is bij de presentatiepijp meer druk uitgeoefend waardoor bredere en iets diepere strepen zijn ontstaan.

Op de hiel, met een diameter van 3,2 cm, staat een ‘merk’ (afb. 10) dat met losse stempeltjes is aangebracht. Dit

Afb. 8. Het afgevlakte steeleinde.

Afb. 9a-c. Steelfragment van een presentatiepijp met resten van originele verdikte ring rond handgevormde steel en detail van de ingesneden driehoek (afb. 9c). Vindplaats Reeuwijk, 2019. Lengte 8,3 cm, dikte 3,5 (boven), 4 cm (midden en 3,2 cm (onder). Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.

doet vermoeden dat deze pijp een unicum is of slechts in zeer beperkte oplage is gemaakt. Bij een serieproductie had deze pijpenmaker, die pijpen van hoge kwaliteit maakte, ongetwijfeld een speciaal stempel laten vervaardigen om de afdruk in één keer te stempelen.

Het 'merk' bestaat uit twee namen en een jaartal. In het midden staat de naam van de Goudse pijpenmaker ADRYAEN VAN DER AERDEN, omgeven door tien ingedrukte putjes en zeven ondersteboven gestempelde eikels met blad waarvan vijf onder de achternaam en twee aan weerszijden van de voornaam. Een twintigtal eikels die met hetzelfde stempel zijn aangebracht, staan andersom gestempeld op de zijkant van de hiel boven

Afb. 10. Onderkant van de hiel van de presentatiepijp.

Afb. 11. Zijkant (links) van de hiel met radering en gestempelde eikels met blad.

een rondlopende radering (afb. 11). De tweede naam, die rondom is gestempeld, staat op de tekening niet volledig weergegeven aangezien een aantal letters, die op de pijp wel geheel of gedeeltelijk te zien zijn, ontbreken.

Als tweede naam lezen we [H.]NDERYCK . IANSZ [...] LDER gevolgd door het jaartal MDCLXI (1661). Een deel van de letter H is nog zichtbaar en hier zal ongetwijfeld HENDERYCK hebben gestaan. De tweede naam is het patroniem IANSZ waarvan op de tekening de letter Z niet is afgebeeld. Daarna volgt de gedeeltelijk leesbare familienaam [...]LDER. Tussen IANSZ en de nog aanwezige letters van de familienaam is plaats voor een ingedrukt putje dat na ieder woord is aangebracht en maximaal twee letters. In de bestaande literatuur kon deze achternaam niet worden teruggevonden. Mogelijk stond Jansz onder zijn voornaam en patroniem bekend. Dit was niet ongebruikelijk. Opmerkelijk is dat een Hendrick Jansz [...]lder vrijwel tegelijkertijd met Adriaen Jansz van der Aerden in het gildeboek werd ingeschreven.⁹ Van der Aerden was werkzaam in de periode 1655/1660-1674. Hij gebruikte het merk AI gekroond en later, in de periode 1674-1712, merkte hij zijn pijpen met de halve maan.¹⁰ Zijn pijpenmakerij stond in de Koningstraat in Gouda.¹¹ Op de hoek Raam/Koningsstraat, was een Hendrick Jansz werkzaam die mogelijk dezelfde functie in het pijpenmakersgilde bekleedde als Van der Aerden.¹² Het lijkt er sterk op dat het hier om dezelfde persoon gaat, zeker omdat er geen andere pijpenmakers met dezelfde naam bekend zijn in deze periode.

Is de presentatiepijp een herdenkingspijp?

Vrijwel tegelijkertijd met Van der Aerden en Jansz werden ook de namen van twee andere pijpenmakers in de gildeboeken genoteerd: Claes Jansz Bos (werkzaam 1661-1685) en Pieter Cornelisse Corthals (1658/1660-1668/1677).¹³ Hun namen staan tussen die van Van der Aerde en Jansz. Van beiden is een vrij strakke aanvangstijd van het eigen bedrijf bekend (respectievelijk 1661 en 1658/1660). Het jaar waarin van der Aerden met zijn bedrijf begon is niet exact bekend en werd door Duco op 1655/1660 gesteld. Is het wellicht mogelijk dat Adriaen Jansz van der Aerden in 1661 met zijn bedrijf begon en dat de pijp het feit memoreerde dat hij zelfstandig pijpenmaker werd of dat op deze datum een mogelijk samenwerking aanving met Hendrick Jansz.? Was de pijp mogelijk een geschenk van Hendrick Jansz in dat betreffende jaar om de samenwerking te bezegelen? Voor zover bekend is dit de enige pijp waarop twee namen staan.

Wel zijn enkele pijpen bekend waarop twee merken zijn gestempeld en het is zeer goed mogelijk dat dit met dezelfde reden werd gedaan. In het Amsterdam Pipe Museum bevindt zich een presentatiepijp met aan de zijkant van de ketel het gestempelde merk TIP met twee

sterren van Thiel Jansz. Proost (1636-1674) en daaromheen tweemaal het merk goudsbloem van Reijnier Jansz. Blom (1645/1650-1685) tussen lelies in ruit die als decoratie zijn aangebracht.¹⁴ Op de hiel van deze pijp staat een dubbelkoppige adelaar met erboven HASELDOC en viermaal het merk TIP met twee sterren. Mogelijk was er ook tussen Proost en Blom een samenwerkingsverband.¹⁵ Het is zeer goed mogelijk dat beide pijpenmakers samenwerkten in de productie van en de handel in pijpen. Interessant hierbij zijn de gestempelde eikeltjes op de ketel en rond de naam van Van der Aerden. De eik werd als onverwoestbaar beschouwd en met onvergankelijkheid geassocieerd en ook eikenblad en eikels stonden symbool voor onsterfelijkheid en het eeuwige leven. Was dit misschien een verwijzing naar de eerder genoemde compagnieschap die tot in 'eewigheid' mocht voortduren? Eikels vinden we soms op vroeg zeventiende eeuws Werra-aardewerk die, binnen de context van het huwelijk, de mannelijke vruchtbaarheid symboliseren maar niets op de pijp wijst in de richting van een huwelijk.¹⁶

Het is opmerkelijk dat ook van de eerder genoemde Claes Jansz Bos, die in 1661 zijn eigen pijpenmakerij begon, een presentatiepijp bekend is met een gestempeld patroon van een stervorm bestaande uit zes lelies in ruiten met centraal het hielmerk CIB en ingedrukte putjes.¹⁷ Eenzelfde patroon met het hielmerk IVK zien we op een presentatiepijp van Jacobus Jacobsz. van Kleef.¹⁸ Van Kleef was werkzaam in de periode 1658/1660-1704).¹⁹ Ook die aanvangsperiode is vrijwel gelijk aan die van de bovengenoemde pijpenmakers. Op dit moment kunnen er nog geen verdere onderlinge relaties worden gelegd tussen deze personen. Verder archiefonderzoek is hierbij wenselijk.

Met vriendelijke dank aan Jeroen ter Brugge, conservator maritieme collecties van het Rijksmuseum te Amsterdam en Julia Zwijnenburg, collectiebeheerder van Museum Gouda.

Noten:

- 1 Duco, 1983, p. 1-4.
- 2 Nederlandsche staatscourant, 16-03-1821.
- 3 Vosmaer, 1884, p. 55-63.
- 4 Anoniem, 1883.
- 5 Duco, 1983, p.4.
- 6 Voor steelfragmenten van groot formaat pijpen, waaronder een exemplaar uit de vroege zeventiende eeuw met een grote ruitvorm waarin oorspronkelijk circa 132 gestempelde ruiten met lelies, zie Van der Lingen 2014, p. 140-141 en Van der Lingen 2014, 2017, p. 11-13.
- 7 De hoogte is gemeten vanaf de hoek steel/hiel tot aan het midden van de (hier grotendeels afgebroken) ketelrand.
- 8 Amsterdam Pipe Museum, Collectienummer APM 20.536. Deze in Haarlem gevonden pijp is toegeschreven aan Leendert Jansz. uit Rotterdam en is gedateerd in de periode 1635-1650.
- 9 SAHM, Gildeboeken pijpenmakers Gouda (British Museum). Volume 4, namen gildebroeders p. 7.

- 10 Duco, 2003, p. 148 en p. 160.
- 11 SAHM, Indices op de namen in het kohier van het zout-, zeep-, heren- en redemptiegeld voor de stad GOUDA, 1680, folio 79v (hierin Arien Jansz van der Aerde genaamd).
- 12 Duco, 1983, p. 2.
- 13 Duco, 2003, p. 136 (koning David, 1661-1675) en p. 170 (CIB, 1675-1685).
- 14 Amsterdam pipe Museum, Collectienummer APM 17.313.
- 15 Amsterdam pipe Museum, Collectienummer APM 17.313 en Object van de maand; Showstuk omgeven door raadsels, februari 2004.
- 16 Van Gangelen, 2009, p. 139.
- 17 Amsterdam Pipe Museum, Collectienummer APM 15.922.
- 18 Oostveen, 2011, p. 2398.
- 19 Duco, 2003, p. 176.

Literatuur:

- Anoniem, 1883. *Catalogus van penningen en munten*, [...] vele gildepenningen en noodmunten, benevens een unieke verzameling munten van de stad en de provincie Groningen, nagelaten door J.E.H. Hooft van Iddekinge te 's Hage en Dr. P.A. Borger, em. pred. te Amerongen. 1883.
- Duco, D., 1983. Een interessante archeologische tekening. *Pijpe-lijntjes IX(1)*, 1-4.
- Gangelen, H. van, 2009. Iconografische aspecten van de figuratieve voorstellingen op Enkhuizer Werra-Keramiek, in (H. Clevis en H. van Gangelen, red.) *Werra keramiek uit Enkhuizen opnieuw bekeken*. Zwolle.
- Lingen, B. van der, 2014. Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625. *Jaarboek 2014. PKN Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 111-149.
- Lingen, B. van der, 2017. Opmerkelijke vondsten. Een gedraaide pijp en een steelfragment van een presentatiepijp uit de 17e eeuw. *Jaarboek 2017. PKN Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, 9-17.
- Oostveen, J. van, 2011. 'Presentatiepijpen', *PKN* 34 (133), p. 2394-2402.
- Vosmaer, C., 1884. Levensbericht van J.E.H. Hooft van Iddekinge. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1884.

English summaries

Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water / From Alkmaarder Vaart to National Museum. A presentation pipe from 1661 reappeared

Bert van der Lingen

In Gouda Museum an interesting archaeological drawing of a large-format 17th century pipe in its actual size is kept. The pipe, dated 1661 in Roman numerals, was found in or around the city of Alkmaar in 1821 during the construction of the North Holland Canal. The drawing was probably made not long after the pipe was found. The fact that a drawing of this pipe was made suggests that it was considered an exceptional object. The whereabouts of the pipe on the drawing was always unknown, but recently it was found in the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam. The pipe was probably transferred in 1875 from the National Museum of Antiquities in Leiden to the Rijksmuseum. For the first time since the pipe 'disappeared', the drawing and the pipe can be presented together again. This reveals the drawing to be in slightly less detail than originally thought.

Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven / An early seventeenth century presentation pipe with stamped floral motifs

Bert van der Lingen

A rare and large, early seventeenth century pipe fragment was discovered as a stray find in Amsterdam. The bowl has a remaining length of 6 centimeters but was originally longer. The pipe is not made in a mould but seems to be completely shaped by hand. The bowl form is based on a pipe from the period 1600-1630 and although the bowl looks very voluminous, the amount of tobacco in the pipe is the same as that of a standard pipe from that period. During the production process, the rear was slightly flattened in the middle (Fig. 7). This was most likely done to allow the pipe to rest whilst smoking

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 / Smoking a pipe in the most beautiful camp in the world. The clay pipes of the Camp d'Utrecht, Austerlitz (municipality of Zeist), 1804-1808

Jos Bazelmans en Michiel Purmer

Auguste de Marmont, called it 'The most beautiful camp in the world', the army camp that he had established in 1804 near the current village of Austerlitz. An estimated 18,000 soldiers camped there during the summers of 1804 and 1805. Marmont had been appointed by Napoleon as commander of the combined

French-Batavian forces in the Republic. He became one of the most powerful men in the Batavian Republic and he could more or less dictate the actions of the Batavian government. A small part of the camp was recently excavated. The excavations were carried out in the years 2017-2019. During the various excavation campaigns, many hundreds of fragments of clay pipes were found, including many stem fragments. In this article only the 328 clay pipe bowls with a heel are discussed

Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg / Two groups of clay pipes from Middelburg

Bert van der Lingen

Little is known about the pipe industry in the province of Zeeland and the tobacco pipes that were sent elsewhere from the Netherlands to this province for use and trade. This article deals with two small groups of 17th century clay pipes that are found in the city of Middelburg. Although these pipes have not been found in an archaeological context, it is worthwhile to report briefly on the models, qualities and marks, due to the scarce information on this part of The Netherlands. The majority of the marked pipes consists of well-known models from Gouda and Gorinchem in the province of South Holland. A small number of pipes come from Bergen op Zoom in the province of North Brabant and a few pipes appear to be from Rotterdam and Leiden (South Holland). In Zeeland, pipes with large-sized bowls are also regularly found and seem to be intended specifically for the Zeeland market. Remarkably, these pipes were not found in the two groups discussed here.

Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw / A Masonic cigar pipe from the 18th century

Bert van der Lingen en Ruud Stam

Recently a very rare tubular cigar pipe from the second half of the 18th century was discovered in an old English collection. So far only seven other pipes with this form have been described and all of them have a similar maker's mark - the crowned 73 made by Gouda pipe maker Arij van Houten or his son Andries. The Van Houtens worked in the years 1745-1802. Smoking cigars occurred only rarely in The Netherlands in this period but increased rapidly in the 19th century. The pipe is decorated with symbols of freemasonry on the side where the cigar was inserted. Unfortunately, the pipe is not marked. It appears that the pipe mould originally had a different decoration or even a maker's mark which at a certain moment was changed. Possibly it came from an old freemasonry lodge and has been preserved there for centuries.

Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden / A special group of pipes. More questions than answers

Ruud Stam

This article describes a small group of unmarked, complete figural clay pipes from an unknown production centre and similar pipes from stray finds in Gouda. The pipes are dated 1880-1900. The complete pipes have certain things in common that might indicate they are from the same manufacturer or from the same production area. One group has a red painted band around the stem and another group has a black band. Another peculiarity is that some of the mouthpieces are cut diagonally while others are cut straight. The provenance of some of these pipes is questionable. Although they first appear to be from France or Belgium it is very well possible that they were made in Gouda in pipe moulds that originated in France or Belgium. Another possibility is that they originate from the Trumm-Bergmans company in Weert.

Les Fleurs animées, een pijp met een verhaal / Les Fleurs animées, a pipe with a story

Arthur van Esveld

'Les Fleurs animées' is a Gambier pipe with three standing female figures wearing flowers in their clothes and hair. Between these figures we see a butterfly and a dragonfly. At the underside a frog and a large beetle are depicted. The name of this pipe refers to a book (from 1847) by the French caricaturist Jean Ignace Isidore Gérard Grandville which contains beautiful, colored prints of, among others, female figures that are half human, half flower. The stories and poems, written by Alphonse Karr en Taxile Delord, describes the personifications of flowers as residents of the Palace of the Flower Fairies. This pipe is only mentioned in the inventory list from 1858 of the Paris Gambier exhibition and does not appear in catalogs or accompanying nomenclatures. The interest in this pipe with representations from the book apparently soon disappeared, despite the beautiful and appealing design with six colors of enamel.

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels / French clay pipes with spark catchers and lids

Arthur van Esveld

Over the centuries, pipes have been fitted with a lid. The main function of this was to prevent glowing tobacco particles from falling out of the pipe while smoking. Most spark catchers are made from braided copper or iron wire. In some European countries we also see the use of beautiful silver lids on porcelain

and meerscham pipes. In the first half of the 19th century the French clay pipe manufacturers responded to these refinements by providing clay pipes with a lid. These were usually made from pipe clay and formed part of the design. These lids were often provided with a small hole. The lid could be attached to the pipe bowl with an iron wire or chain. Examples are given from the companies of Gisclon, Fiolet, Blanc-Garin and Gambier.

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen / Clay pipes from Jacob Arijsz. Danens and the Tobacco College of King Frederick William I of Prussia in the Königs Wusterhausen castle.

Bert van der Lingen

In the castle Königs Wusterhausen, circa 35 kilometers south of Berlin in the German state of Brandenburg, a small number of finds are exhibited in a display case and include more than twenty fragments of clay pipes. The castle was owned by Frederick William I, King of Prussia and Elector of Brandenburg (1713-1740). He used the castle from August until November as a base for hunting and as a residence. In the evenings he held his famous Tobacco College (Tabakskollegium) where serious political discussion was conducted alongside coarse joke telling, alcohol consumption, and the smoking of tobacco. After the death of Frederick William I in 1740, the castle lost its national importance and was subsequently little visited. The clay pipes have a form that can be dated in the period 1730-1740 and are marked with the Windmill, the mark of Gouda pipe maker Jacob Arijsz Danens (1722-1759). Since there is no coat of Arms of the city of Gouda the pipes are most likely made in or before 1739.

Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbepeningen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret / Frederick the Great (Frederick II) of Prussia, his import restrictions on Dutch pipes and a special pipe with his portrait

Ruud Stam

Frederick the Great (1712-1786) was the most famous king of the Hohenzollern family. He was king in East Prussia from 1740, Elector of Prussia and then, from 1772, King of all Prussia. Thanks to the economic and military reforms of his father, Frederick William I, he managed to transform Brandenburg-Prussia into a major European power. Unlike his father and grandfather (Frederick I) who were great lovers of the Dutch pipe, he was a great admirer of snuff. Frederick the Great had a major influence on the export of Gouda pipes. As early as 1742, mercantilist

measures were prepared in Prussia to protect their own pipe industry. In 1754 the pipe factory in Berlin was exempt from tolls and from taxes for the clay. In Silesia the Lubliniec factory was given a monopoly for 20 years and in the same year an import duty of 2.5 florins per gross was introduced. In 1756 an import ban was introduced for the five middle provinces (Kurmark, Magdeburg, Halberstadt, Neumark and Pomerania and Silesia. These bans remained in force until the 19th century. A portrait pipe of Frederick the great was made by the French Dutel firm. The pipe was designed by the French sculptor Robert Osmond.

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt / Bordollo pipes with sayings and proverbs for the Dutch market

Jan van Oostveen and Ruud Stam

Slip cast pipes of Bordollo were already being imported into the Netherlands in large numbers in the last quarter of the 19th century, at a time when Dutch pipe makers produced only moulded pipes. Bordollo made, amongst others, pipes with pictures accompanied with sayings and proverbs that were clearly made for the Dutch market. These pipes form only a small output of the whole production of Bordollo. Most of the pipes in this group have a printed decor in black and white. The subjects of the images are very different. There are pipes with proverbs, pipes with scenes from daily life, monuments and other representations that were popular in the Netherlands. It has been possible to trace the original imagery on which some of the pipes have been based. Remarkably, these pipes were made in Germany with Dutch texts and Dutch representations. On some pipes there are visible errors in the texts.

Weckmänner / Weckmänner

Ruud Stam

They are usually called Weckmänner - bread figures with a fired pipe, which are for sale in Germany in the period from Saint Martin (11 November) to Saint Nicholas (5 December). The origin of this practice is unknown as is when the tradition of adorning the Weckmänner with a pipe first occurred but it was probably as early as the 19th century. In the early 20th century, after the First World War, the production of clay pipes declined dramatically and pipe makers looked for other products to continue their business. They began to produce children's toys, shooting gallery figures, money boxes and pipes for the Weckmänner. In the 20th and 21st centuries, these pipes became a much sought after product. All these pipes are made in the Westerwald and are usually called Nicolauspfeifen.

Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' / Second addition to "Miniature earthenware pipe racks from the 20th-century"

Ruud Stam

Articles about miniature pipe racks appeared in the PKN yearbooks 2016 and 2017. The aim of these articles was to present a comprehensive overview about the known pipe racks. Recently some previously unknown pipe racks have been found and it has been decided to write this supplement. This is especially because two miniature pipe racks from 'De Porceleyne Fles' in Delft have been found, the oldest of which can be dated 27 years earlier than the racks made in Gouda or described in the earlier articles. These racks were made in 1891 and 1902. The history of the miniature, pottery pipe racks apparently did not start in Gouda at Ivora, but in Delft. These racks had no souvenir function at that time and were designed as a decorative curiosity.

De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde (1773) / The chest of the Gouda pipe makers guild (1773)

Bert van der Lingen

In the Gouda Museum a painted oak chest of the Gouda pipe maker's guild is kept. Originally the box stood in the guild room of the 'Herthuys' an inn on the Market in Gouda where the board of the pipe maker's guild held their meetings. Guild papers, accounts and guild letters were kept in it. In the same room hung a wooden board with all the pipe makers' marks that were in use at that time. The painting dates from 1773 but the chest may be older, since it was most likely painted over during important changes of management. At the front is a painting of the crowned coat of arms of Gouda with two climbing lions and there are three 'coats of arms' resembling tools that were used in the pipe makers workshop on either side, accompanied by the names of pipe makers / guild members. The tools on the guild chest are the oldest known paintings of pipe makers tools. They have not been described before. With the exception of the crossed pipes, only finishing tools are shown.

Botters en afwerksetjes van tremsters / Bottering tools and finishing sets

Bert van der Lingen

A bottering tool is a turned object usually made of wood or bone that was used to shape and smoothly finish the rim of a pipe bowl after it came from the pipe mould and had been trimmed. These small tools are usually disc shaped, with a groove to form the rim. They were made in different sizes to fit the size of the bowl and the thicknesses of the rim. The bottering tools presented in this article

are attached to a pipe (fragment) with a string. They hung in the pipe makers workshop and the sets were assembled to ensure that the correct bottering tool was always used with the correct pipe model. Some of the pipes are baked but most are of unbaked clay.

Een uit vroom hout gesneden tabakspot / A tobacco jar carved from sacred wood

Ruud Stam

A tobacco jar made from the wood of a pulpit is very unusual. In 1867 it was decided to demolish and rebuild the church in Farmsum, a small town close to Delfzijl in the norther province of Groningen. The organ, baptismal font, furniture and wall panelling of the old church were removed. The baptismal font and the organ have been replaced in the new church and the wall panelling, in rococo style, has been placed in the church of Opwierde, where it still is. The pulpit, on the other hand, has not been preserved and was demolished in 1867. No images are known of this pulpit. From the inscriptions on the inside of the lid of the tobacco jar we now know that the pulpit was built circa 1640, presumably in the Dutch Baroque style.

